

Ж. Сандыбаев* , А. Сабдин

М.С. Нәрікбаев атындағы КАЗГЮУ университеті, Қазақстан, Астана қ.

*e-mail: nmu.zhalgas@gmail.com

askarsabdin@mail.ru

ҚҰРАН – ҚҰҚЫҚ ФИЛОСОФИЯСЫ РЕТІНДЕ

Мақалада Құран мұсылман әлемі үшін маңызды теологиялық және моральдық құндылықтар мен нормалар ғана емес, тұнып тұрған құқық философиясы екені баяндалады. Құран қағидалары өзімен үндескен, сабақтастық тапқан салт пен дәстүрдегі моральдық құндылықтардың тұғырын одан әрі бекітті. Пайғамбар заманның озық тәлімгері ретінде, ертеден қоғамда қалыптасқан бар тәртіпті түбегейлі өзгертудің оңды нәтиже бермейтінін анық көре білген. Сол үшін исламда халық арасындағы ислам негіздерімен сабақтастық тапқан, бір-бірімен үндескен әдеп нормалары мен құндылықтар құпталды. Автор Фатиха сүресіндегі «Бізді тура жолға сала көр. Нығыметке бөленгендердің жолына!» деген (6-7) аяттарды келтіріп, Құран «тура жолды көрсетуші» деген түйін жасайды. Сөйтіп, Құранды нұқсаушы, дұрыс жолды көрсетуші Кітап деп алатын болсақ, онда ол тұнып тұрған ережелер, нормалар мен қағидалар кітабы. Тура жолға түсетін қауым, өзінің жасаған амалы мен әдетін, дәстүрін қаншылықты дұрыс немесе бұрыс екенін айқындап, бағыт-бағдар алып отыратын қағидалар кодексіні қажет етеді. Бұл жағдайда Құран әлгі қағидалар жинағының орнына өтеді. Сол себепті Құранда құқықтық нормалар мен әдеп ережелері арнайы қамтылған деген ойды алға тартады.

Түйін сөздер: Құран, ислам құқығы, философия, дәстүр, сүннет.

Zh. Sandybayev, A. Sabdin

M.S. Narikbaev KAZGUU University, Kazakhstan, Astana

*e-mail: nmu.zhalgas@gmail.com

Quran as the philosophy of rights

In this article, the author writes that the Koran is not only an important source of theological and moral values and norms for the Muslim world, but also the basis of the philosophy of law. The Qur'an reinforced the foundation of traditional moral values that were consistent with its principles. However, the Prophet Muhammad, as an innovative teacher of his time, clearly understood that a radical change in the existing order in society would not bring the desired result. Therefore, Islam welcomed moral norms and values that are in harmony with the fundamental principles of Islam. The author, referring to the well-known verses from Surah al-Fatiha: "Lead us in the right way. By the path of those whom You have favored..." (Quran 1:6-7) concludes that the Quran is "a guide to the right path." And if the Koran is perceived as a book indicating the right path, then, of course, it contains many rules, norms and principles. A society that aims to follow the right path needs a code of principles that would evaluate deeds, actions and customs, and also determine whether they are right or wrong. The Qur'an, according to the author, provides such a set of principles. In this regard, the author puts forward the idea that the Koran is a collection of legal norms and ethical rules.

Key words: Qur'an, Islamic Law, Philosophy, Custom, Sunnah.

Ж. Сандыбаев, А. Сабдин

Университет КАЗГЮУ имени М.С. Нарикбаева, Казакстан, г. Астана

*e-mail: nmu.zhalgas@gmail.com

Коран как философия права

В настоящей статье авторы пишут о том, что Коран является для мусульманского мира не только важным источником теологических и нравственных ценностей и норм, но и основой философии права. Коран укрепил фундамент традиционных нравственных ценностей, которые соответствовали его принципам. Однако пророк Мухаммад, как учитель-новатор своего времени, четко понимал, что радикальное изменение существующего порядка в обществе не принесет должного результата. Поэтому ислам приветствовал нравственные нормы и ценности, находя-

щиеся в гармонии с основополагающими принципами ислама. Автор ссылаясь на известные аяты из суры аль-Фатиха: «Веди нас правильным путем. Путь тех, кого Ты облагодетельствовал...» (Коран1:6-7) делает вывод, что Коран является «путеводителем по правильному пути». И если Коран воспринимать как книгу, указывающую правильный путь, то, безусловно, он содержит множество правил, норм и принципов. Общество, направленное на следование правильному пути нуждается в кодексе принципов, который давал бы оценку поступкам, действиям и обычаям, а также определял правильны они или нет. Коран, согласно авторам предоставляет такой набор принципов. В этой связи автор выдвигает идею о том, что Коран является сборником правовых норм и этических правил.

Ключевые слова: Коран, исламское право, философия, обычай, сунна.

Кіріспе

Құранда мұсылман әлемі үшін маңызды теологиялық және моральдық құндылықтар мен нормалар ғана емес, тұнып тұрған құқықтық философия: кісі ақысын жемеу, әділдік категориясының басымдығы, әлсізді ренжітпеу, жетімді жарылқау, өзгенің мүлкіне қиянат жасамау және т.б. Пайғамбардың насихаттаған ілімі Құранда көрсетілген мораль мен қағидаларға қарсы келген исламға дейінгі институттармен ғана жұмыс жасауды көздеді. Құран қағидалары өзімен үндескен, сабақтастық тапқан салт пен дәстүрдегі моральдық құндылықтардың тұғырын одан әрі бекітті. Пайғамбар заманның озық тәлімгері ретінде, ертеден қоғамда қалыптасқан бар тәртіпті түбегейлі өзгертудің онды нәтиже бермейтінін анық көре білген. Сол үшін исламда халық арасындағы ислам негіздерімен сабақтастық тапқан, бір-бірімен үндескен әдеп нормалары мен құндылықтар құпталды.

Құранда келген түрлі қағидалар қоғам мен мемлекеттің және адам өмірінің барлық дерлік салаларын қамтыды: салт-дәстүр, кедей мен мұқтаж, жолаушы мен міскін, берілетін садақа, зекет, үшір (жиналған егістіктен берілетін белгілі мөлшер), жетімнің ақысы мен мүлкі, қамқоршы, мұрагерлік, өсімқорлық, қарыз алу, қарыз беру, отбасы құндылығы, адал мен арам, ажырасу, жақын араларындағы қарым-қатынас, ағайын мен туыс, әке мен бала, әйел құқығы, ана мәртебесі, зинақорлық, ішімдік, ұрлық, әлім-жеттік, зорлық пен зомбылық, қылмыс түрлері, ұрлық жасау, кісі өлтіру сияқты т.б.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Құран – мұсылман әлемінің канондық кітабы. Ислам мәдениеті мен тарихының және өркениетінің бастауы болған Кітапты жан-жақты зерттеп зерделеу, бүгінге дейін өзектілігін

жоғалтпаған мәселелердің бірі. Исламға жаһандық деңгейде қызығушылық артып, әлемнің дамыған мемлекеттерінде кеңінен тарала бастауы Құранға тек моральдық емес, құқықтық, әлеуметтік, саяси және экономикалық талдау жасаудың маңызын аңғартады. Қазақстанда сауда, бизнес және банк сегменттерінде жалпы экономикада (ислам банкі, халал индустрия, халал туризм, сукук сынды құнды қағаздар) ислам құқығының аясы кеңее түсуде. Осы орайда Құранның жалпы құқықтық философиясына ой жүгірту, оны талдау, саралау – заман талабы.

Құрандағы мораль, құқық философиясына тарихи, діни әрі құқықтық компаративистикалық талдау жасау. Құран мен Сүннеттің құқық теориясындағы бастаулар екенін зерделеу. Ғылыми мақаланың мақсатына сәйкес төмендегі міндеттер алға қойылды:

- Құранның діни және моральдық құндылықтар мен нормалар ғана емес, құқықтық философия екенін анықтау;

- Құран мен Сүннеттің ислам құқығы теориясының бастауы екенін айқындау;

- Құран мұсылман қауымының ортақ нормалар жинағы болуымен қатар әр халықтың жағрафиялық өзіне тән нәсілдік, тіл мен ділдік және ұлттық ерекшеліктерін мойындайтынын саралау.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Мақалада Құрандағы құқықтық аяттар негізге алына отырып, ондағы мораль, әдеп нормалары құқықтық философия ретінде салыстырмалы пішінде зерделенген. Сондықтан да зерттеуде теологиялық және тарихи, компаративистикалық және саралау секілді ғылыми әдіс-тәсілдер қолданылады.

Негізгі бөлім

Құқық философиясы құқықтың онтологиялық, гносеологиялық және аксиологиялық

мәселелерін ерекше рухани құбылыс және қоғамдық қатынастардың нақты нысаны ретінде зерттейтін ғылыми пән. Ал енді «Құқық философиясы» термин ретінде әдебиетте біршама кештеу шамамен XVIII ғасырда пайда болғанымен, философиялық және заңгерлік зерттеулердің бастауы тереңде жатыр. Сонау ежелгі Гиппиас, Антифон, Ликофрон, Алкидамант сынды т.б. грек софистерінің іліміне жалғастырсақ болады. Әрине, ол кездерде негізінен адам қолымен жзылған саяси құқыққа қарағанда табиғи (жаратылыс) құқығы әділ және шынайы заң ретінде талданып, өзгешелігімен дамыды. Бұл көзқарас кейінгі барлық дерлік философиялық және құқықтық көзқарастардың негізі болды деп айтсақ қателеспейміз.

Антикалық дәуірдің философиялық-құқықтық ілімдерін әрі қарай Сократ, Платон, Аристотель, Цицерон мен рим заңгерлері және т.б. жаластырса, христіандық орта ғасырда Фома Аквинский, пост-гlossator заңгерлер Р. Лулл, Балддарды және т.б. атап жалғастыра беруге болады (Алексеев, 1997: 24). Ал енді араб-мұсылман шығысына келер болсақ, онда халық арасында «шариғат» деп аталған ислам құқығы ортағасырлық өркениеттегі ең ірі құбылыстардың бірі саналды. Уақыт өте дүниежүзілік мәнге ие болған бұл құқықтық жүйе Араб жазирасында ислам дінінің келуімен пайда болса да негізінен Араб халифатының аясында нық қалыптаса бастады. Оның даму процесі VII ғасырдың басындағы патриархтық шағын діни қауымнан басталып, VIII-X ғғ. ең ірі империялардың біріне айналған Омейядтар мен Аббасидтер әулеттері тұсындағы араб мемлекеттілігінің эволюциясымен тығыз байланысты. Алайда Араб халифаты құлағаннан кейін мұсылман құқығы өзінің бұрынғы маңызын жойып қана қоймай, «екінші өмірге» ие болды. Бұлай дейтініміз ол сол кездерде исламды қабылдаған бірқатар ортағасырлық Египет, Үндістан, Осман империясы сияқты Азия мен Африка елдерінде практикалық заңға айналды. Бұл заңның негізгі қайнары көздері Құран мен Сүннет, ижмағы және қияс болды.

Ислам құқықтанушыларының айтуынша Құранда құқықтық сипатта келген 500-ге жуық аят бар. Алғашқыда қарағанда құқыққа қатысты аяттардың жалпы саны аз сияқты болып көрінуі мүмкін. Құран құқықтық мәселелерді жай ғана қамтып кеткен сияқты, бірақ олай емес. Біріншіден, құқыққа қатысты аяттарда келген сөздер мен сөйлемдер толық немесе ішінара сөзбе-сөз қайталанып отырады. Сөйтіп олардың санының

арта түсуіне негіз саналмақ. Екіншіден, құқыққа қатысты айтылған аяттардағы сөздердің саны жай аятқа қарағанда екі, тіпті үш есе көп екенін ескерген жөн. Коулсонның пікірінше де Құрандағы құқықтық материалдың көлемі пропорция жағынан Таураттан кем түспейді (Коулсон, 2013: 75). Үшіншіден, Құран ислам догмасына сәйкес адамзатты тура жолға бастаушы кітап: «Бізді тура жолға сала көр. Нығыметке бөленгендердің жолына!» (Алтай, 1991, 1: 6-7) яғни Құран «тура жолды көрсетуші». Демек, Құран нұқсаушы, дұрыс жолды көрсетуші кітап деп алатын болса, онда оны тұнып тұрған ережелер, нормалар мен қағидалар кітапбы деп айта аламыз. Тура жолға түсетін қауым, өзінің жасаған амалы мен әдетін, дәстүрін қаншылықты дұрыс немесе бұрыс екенін айқындап, бағыт-бағдар алып отыратын қағидалар жинағына мұқтаж. Бұл жағдайда Құран әлгі қағидалар жинағының орнына өтеді. Сол себепті Құранда құқықтық нормалар мен әдеп ережелері жай ғана қамтылған деуге негіз жоқ.

Пайғамбар Меккенің өзінде-ақ мұсылман қауымын біртұтас қоғамдық-саяси құрылымға қалай айналдыру керектігі туралы ойлана бастайды. Мұсылмандарды бір ортаға жинап, бүтін қоғам етіп, олардың құқығы мен міндеттерін және борышын айқындап беруді көздейді. Белгілі қоғамдық қысым жағдайларынан соң Меккеде қалып, мұндай азаматтық қоғамды қалыптастыру жағдайы мүмкін болмауы себепті мұсылман қауымы уақытша Мәдинаға hijрет қылады. Мұнда араб және кейбір яһуди тайпаларының қолдауына ие болып, олармен дереу азаматтық-құқықтық хәм саяси одақ құрады. Бұған «Мәдиналық келісім» Конституциясы айқын дәлел (Большаков, 1989: 143). Мәдина Конституциясының мәтінін құрастырған пайғамбар оның құқықтық әрі дипломатиялық құжаттарды жақсы түсініп, жетік білгенін көрсетеді. Мысалы, Мәдиналық келісім, көршілік бейбіт қатынастарды да қамтамасыз етті. Кез келген мемлекет үшін ішкі тұрақсыздықтан басқа ең қауіпті фактор – көршілес елдерден келетін түрлі қауіп-қатерлер. Осыны негізге алған пайғамбар мемлекетпен шекаралас әрбір көршімен бейбіт өмір сүруді көздеп, олармен достық қарым-қатынас орнатуды көздеді. Пайғамбар құқықтық Мәдина мемлекетін құрған шақта оның айналасындағы көршілері мұсылман емес, сенімі басқа пұтқа табынушы тайпалар екенін жақсы білген. Олар тарапынан келеңсіз шабуылдардың алдын алу әрі олармен достық

қарым-қатынасын құру мақсатында пайғамбар алғашқы жылдары Бәну Дамра, Мудлиж, Ғифар және Жухайна сияқты тайпаларымен жеке келісімдер жасады. Бұл келісімдер көршілермен орнаған бейбіт өмірді нығайтып, сыртқы қауіп-қатер кезінде де одақтастық қатынастарды қамтамасыз етті. Осы тайпалардың көмегімен Мәдинаға қарсы бағытталған ықтималы бар қауіп-қатерлердің алды алынды. Бұған қоса мұндай келісімдер шөлде өмір сүрген халықтар үшін тіршіліктің аса маңызды көзінің бірі сауданы дамыту үшін де шешімді рол атқарды (Ибн Хишам, 1989).

Бұған қоса Құрандағы көптеген аяттарының құқықтық табиғаты пайғамбардың құқықтық біліктілігі мен дипломатиялық білімін арта түсті. Өйткені Мұхаммед Мәдинаға көшкеннен кейін алғашқы кездерде төрелік (сот) қызметін де атқарды. Ол өзінің практикалық төрелік қызметінде сол аймақта кең таралған заңдар мен тайпалық әдет-ғұрыптарға сүйенді (Васильев, 1988: 182). Мұхаммед Мәдинаға көшкеннен кейін өзінің пайғамбарлық миссиясын көкпен түскен Құран, Інжілде айтылғандай илаһи заңды алып жүру дәстүрін қабылдай бастағанын да көруге болады. Осылайша, Мәдиналық «Мәида» сүресінде доңыз етінің жеуге жарамсыз екенінен бастап ұрлыққа дейін көптеген мәселелерді қамтыған тыйымдар мен құқықтық нұсқаулар мен ескертулер айтылады. Әрі яһудилер мен христиандар, сондай-ақ олардың көкпен түскен қасиетті жазбалары баяндалған: «Олардың қасындағы Тәуратта Алланың үкімі бола тұра саған қалайша жүгінесің? Сонан соң да одан олар бас тартады. Өйткені олар сенуші емес. Күдіксіз Тәуратты түсірдік, онда тура жол және нұр бар. Аллаға бой ұсынған пайғамбарлар, Яһудилерге онымен үкім етер еді....» (Алтай, 1991: 5: 43-44, 47).

Демек, Құранда яһудилер мен христиандардың Құдай берген өздерінің қауымдық заңдары бар және оларды құрметтеп, сақтауға міндетті екендігі тікелей айтылған. Яһудилер мен христиандар Құдайдың мұндай рақымына ие болса, онда мұсылмандар не қылмақ керек? Мұсылман қоғамы қандай қағидаларды басшылыққа алып, бағыт-бағдармен жүреді? деген заңды сұрақ туындайды. Себебі жоғарыда аталған екі қауымның құқықтары бар. Бұл сұраққа да Құраннан жауап табамыз: «(Мұхаммед Ғ.С.) саған шынайы түрде Құранды өзінен бұрынғы кітаптарды растаушы және оларды қорғаушы түрінде түсірдік. Олардың араларына Алланың өзіңе түсіргенімен

үкім қыл. Өзіңе келген шындықтан айрылып, олардың ойларына еліктеме! Сендердің әрбіреулерің үшін бір жол-жоба қойдық...» (Алтай, 1991: 5:48).

Құран аяттары Алланың адамды әдейі ұлттар мен ұлыстарға бөліп, сынау жолына салғандығы айтылады. Адамның басым бөлігі жақсылық жасағаннан гөрі, бұзыққа икем тұратыны және жаманға еліктемей ізгі амал жасаудың қажеттігі баяндалып, ең әділ үкім Алланың тарапынан болатынын түсіндірілген. Олай болса Алла мүміндердің бір ғана қауымы болғанын қаламай, әрбір қауым өз заңына бағынатындай үш қауымға (мұсылман, христиан және яһудилер) үш заң кодексі жаратқаны аңғарылады. Құран Мұхаммедке яһудилер мен христиандар сияқты үнемі өзіне Алла тарапынан түсірілген заң бойынша үкім шығаруды міндеттейді (Алтай, 1991, 2:213; 3:23; 4:58, 105; 5:44-45, 47; 7:87; 10:109; 24:48) және т.б.). Себебі: «Анық нанған ел үшін Алладан жақсы үкім беруші кім?» (Алтай, 1991: 5:50) Ал енді кім сол құқық кітаптарына сәйкес үкім қылмайтын болса, онда ол қауым, адасушы, залым әрі Құдайдың үкіміне қарсы шығушылар саналмақ.

Бұл аяттар Құрандағы басқада аят-сүрелер сияқты нақты тарихи жағдайларға байланысты түскені анық. Себебі яһуди тайпалары пайғамбарға келіп өздеріне қатысты тартысты мәселеде үкім шығаруын өтінген болатын. Яһудилердің бұл ісі пайғамбардың миссиядағы маңызды бетбұрысына себеп болды. Пайғамбар осы кезден бастап исламның басқа діндерден ерекшеленетін өзіндік құқық жүйесінің болуы керек дін ретінде көрсетті. «Құқықтық» аяттардың негізгі бөлігінің дәл Мәдинада түсуі осы ойды растай түскендей.

Алайда бұл кездерде мұсылмандардың Құранға ие болуы, олардың өз алдына толық және мінсіз құқықтық жүйесі бар деуге әлі ерте-рек еді. Жоғарыда келтірілген құқықтық аяттар мен пайғамбардың сот болып, әділет жүйесін құра бастауы жаңа құқықтық жүйені қалау жолындағы алғашқы қадамдарын ғана көрсетеді (Мортаза Мотахарри (2004). Мысалы, сол кездердегі құрма мен жүзім шараптарының тыйым салынбай, керісінше Құранда олардың пайдалануы туралы айтылғандығы соның дәлелі. Пайғамбарлықтың басындағы Меккелік кезеңде шарапқа тыйым салынбағаны белгілі: «Құрма ағаштарының жемістерінен және жүзімдерден арақ әрі көркем қорек жасап аласыңдар. Рас мұнда ойлаған елге анық үлгі бар» (Алтай, 1991:

16: 67). Ал енді Мәдиналық кезеңде ішімдікке қатысты пікір өзгеріп, әуелгіге қарағанда біршама қарама-қайшы сипатқа ауысады: «(Мұхаммед Ғ.С.) олар сенен арақтан, құмардан сұрайды. Оларға: «Екеуінде де зор күнә бар. Адамға пайдасы бола тұра, пайдасынан көрі күнәсы зорырақ» де» (Алтай, 1991: 5: 219).

Мұнан кейін шарапқа деген үкім одан да қаталдай түскенін байқаймыз: «Әй мүміндер! Сендер мас болып, не айтқандарыңды білгенге шейін намазға жақындамандар» (Алтай, 1991: 5:43). Мұнда намаз алдында ішімдік ішуге алғаш рет әрі анық тыйым салынып отыр. Мұнан кейін келген аяттарда (Алта, 1991: 5:90-91) жалпы мұсылман қауымына ішімдік ішуге, құмар ойындарын ойнау, пұттарға табыну сияқты амалдардың барлығына шартсыз тыйым салынды (Мухаммад Рабиғ, 1984). Назар аударатын келесі жайт, алкогольді ішімдіктерді тұтынуға қатысты қатаң түрде тыйым салынуы дәл сол «Маида» сүресінде келеді. Бұл жоғарыда айтылған Мадинада пайғамбардың азаматтық қоғам құру мақсатында құқықтық көзқарас ұстанымы айқындалған сүре.

Мұхаммед жаңа Мадинада билік етумен қатар дәстүрлі сот әрі Құдай жіберген пайғамбарлық міндетін атқарды. Оның Мадинаға келуі, азаматтық-құқықтық мемлекеттің әуелгі қышын салуы өмірдегі жаңа кезеңнің бастамасы десек болады. Пайғамбар бұдан былай өзіне жіберілген жаңа илаһи заң аясында мұсылмандардың арасындағы әрбір қарым-қатынас, олардың қоғам ішінде және басқа дін өкілдерімен мәміле жасау саясатын қайта қарастыра бастады (Ибн Хишам, 1989: 58). Мұның айқын дәлелін Құранда, «Мәдиналық Конституцияда» кездестіреміз. Мысалы, пайғамбар жасасқан келісімдерде назар аударатын ерекшеліктердің бірі: басқа тараптармен болған келісім құжаттардың мәтінінде ислам нормаларына қайшы келетін тармақтар болмады. Тіпті, Тайф тарапынан келген өкілдермен келісім жасасқан уақытта олардың мұсылмандарға қатысты ұсынысы Ислам қағидаттарына сәйкес келмесе де теріске шығарылмады. Керісінше, Тайыптықтар қарсы болмайтындай ислам ережелеріне сәйкес өңделіп екі тарап қол қойды. Бұл келісім тиімді болуы үшін құжаттың соңына пайғамбардың мөрі басылып, куәгерлердің қолдары қойылсын деген құқықтық шарт айтылды.

Сонымен қатар қатар Құран қағидаларына сәйкес пайғамбар қол жеткізген келісімдерге сол аймақ аумағында немесе Мәдинаның өзінде ар-

найы жіберілген делегацияның қатысуымен қол қойылатын болды. Келісімдерге қол қойылғанға дейін екі жақтың шарттары тараптармен алдын ала талқыланып, барлық тармақтар бойынша келісімге келгеннен кейін барып қағазға түсетін болған. Егер қандай да бір жазбаша ұсыныс түскен жағдайда оның баптары зерделенді, тараптардың келісімі бойынша өзгертуді қажет ететін тұстары редакцияланды (Васильев, 1988: 83).

Бұдан былай Мәдина халқы жаңа илаһи заңның нормалары мен қағидаларын қабылдап, соған сәйкес саяси және құқықтық қадамдар жасады. Бірақ бұл үдеріс сол кездегі проблемаларды бұрынғы уақыттағыдан түбегейлі басқаша шешу керек дегенді білдірмеді. Керісінше пайғамбар негізінен Құран ережелерімен қатар арабтардың исламға дейінгі әдет-ғұрыптарын қатар ұстануын жалғастырды деп айтуға болады. Себебі ғасырлар бойына қалыптасқан жергілікті әдеп нормалары, дәстүр қағидалары халық өмірін жан-жақты қамтыған (Сандыбаев, 2021). Солай болса да Құранның түсуі келешекте күрделі құқықтық реформалардың болатынын аңғартты.

Бұдан былай пайғамбар дүниеден озып, ислам жан-жаққа тарай бастаған алғашқы онжылдықта, Мәдина мұсылман үмбетінің астанасы болды. Бұл кездерде халифтар екі негізгі құқықтық жүйені басшылыққа алды – араб халқының исламға дейінгі әдет-ғұрыптары және Құран. Араб жазирасында Құран мен қатар арабтардың ертедегі дәстүрлері қатар жүрсе, мұсылмандықты қабылдаған араб емес халықтар арасында Құранның қасында жергілікті дәстүр жүрді. Себебі ислам салт-дәстүрдің қандайда бір ұлт үшін тіршілік қағидасы, қоғам нормасы ретінде негізделіп, адамның санасына, тағылымы мен тәрбиесіне және өмір сүру ережесі екенін ретінде маңызды рөл атқаратынын мойындайды. Дәстүр тұнып тұрған рухани байлық, өмірлік тәжірибеден құралған мұра. Халық дәстүр нормалары мен ережелерді бұлжытпай орындап, құрмет тұтқан. Оны сақтамаған немесе ұстанбаған адамды әдепсіз санап, дәстүрге сәйкес сынап отырған (Смағұлова, 2004).

Құран мұсылман халқының ортақ нормалар жинағы болғанымен әр халықтың жағрафиялық орналасқан жеріне сәйкес өзіне ғана тән тектік, нәсілдік, тіл мен ділдік және ұлттық қасиеттерінің бар екенін мойындайды. Исламда уақыт пен мекенге сәйкес діни пәтуалардың өзгеріп отыру сыры осында жатыр. Сонымен қатар әрбір мұсылман халқының, ұлттың өз ерекшеліктері

бола тұра ортақ құндылықтары да бар. Бұл ортақ құндылықтардың қайнар көзі – Құран мен хадис. Ислам құқығы нормаларының бастауы болған бұл екеуі (Құран мен хадис) алуан түрлі салты мен дәстүрі бар мұсылман халықтарын ортақ құндылықтарымен біріктірді.

Құрандағы нормалық қағидалар исламның таралуымен әділетті халифалар тұсынан бастап жан-жаққа тарай бастады. Сол аралықта Құрандағы ислам қағидалары мұсылман қоғамдарында негізгі құқықтық нормаға айналды. Мысалы Бұхаридің хадисінде келгендей ішімдікке толық тыйым салынғаннан кейін пайғамбарға шарап ішкен адамды алып келеді. Пайғамбар оны жазалауға әмір береді. Қасындағылардың бірі оны қолымен нұқып жатырса басқалары аяқ киімдерімен ұрып жатты. Бұл амал пайғамбардың өзі «жеткілікті» деп тоқтатқанға дейін жалғасқан. Ішімдік ішкен адамға соғылатын дүренің саны айқындалмаған. Себебі сахабалардың өздері «пайғамбар жеткілікті деп айтатын еді» деген (Мұхаммад әл-Бухари, 1998: 231). Пайғамбардан кейін келген Әбу Бәкір халифатта Құран қағидаларының мүлтіксіз орындалуына қатты көңіл бөледі. Мәселен, жоғарыда айтылған ішімдікке тыйым салудың орындалуын қатаң қадағалап, оны бұзғаны үшін халифаның жарлығына сәйкес қырық қамшы дүре соғылатын болып блгіленген. Халифаның пайғамбар сүннетін құрмет тұтып, оның мүлтіксіз орындалуын талап етуі, біріншіден, Құрандағы құқықтық қағидалардың сот жүйесі практикасында негізгі қайнар болғанын екіншіден, мұсылман қоғамы үшін сол кездерде түрлі мәселелерді қамтыған, Құраннан басқа құқықтық тәжірибе мен құқықтық базаның жеткіліксіз болғанын көрсетсе керек (Коулсон, 2013: 123).

Құранның мұсылман қоғамындағы діни-құқықтық құжат ретіндегі рөлі уақыт өте артып отырды. Сондықтан Құран бөліктерін барлық мұсылмандар үшін ортақ және нормативтік бір кітапқа жинақтау қажет болды. Бұл міндет үшінші халифа Османға жүктелді (Большаков, 1989: 103). Ол мұсылман үмбетінің әмірі ретінде өзінен алдыңғы халифалардың жолын жалғастырады. Сөйтіп Осман халифа Құран қағидаларын қатаң сақтау шараларына кіріседі. Осман ықпалымен тәмамдалған Құран корпусының реттелуі мұсылман құқығының дамуындағы маңызды кезең саналды. Себебі мұсылмандар қалай болғанда да соңында өздері табан тіреп, арқа сүйейтін барлығына ортақ һәм мойындалған мәтін қажет еді. Құран мәтінін кодификациялау бойынша

орасан жұмыс атқарылды. Алайда исламдағы құқықтық кодекстік танымдылық шыңына жету кезеңі әлі алда болатын.

Одан кейінгі онжылдықтарда теологтардың басты назары Құранның құқықтық аспектісіне аударылды. Сол аралықта ислам құқығы үшін Құрандағы насх (белгілі бір аяттың күшін жоюшы аят) пен мансух (күші жойылған аят) жеке-леп зерделенді (Уаһба әз-Зухәйли, 1986: 89). Бұл мәселенің бастауы Құранның негізгі бөлігінен ойып орын алған «құқықтық» аяттарды реттікпен жинақтау қажеттілігінен туындаған болуы ықтимал. Ғалымдарды Құрандағы теология және догма мәселелерімен қатар шынайы мұсылманның бейнесі, өмір сүру әдебі мен жолы да көбірек қызықтырды. Өйткені мұсылман қауым үшін Құрандағы Алланың еркіне мойынсұну қажеттілігін түсіну аса маңызды мәселенің бірі болғаны мәлім. Ал енді Құдайдың илаһи қалауының не екенін толық түсіне білу үшін Құранның қандай да бір мәселеге қатысты ұстанымын анықтау, айқындау және зерделеу қажет болды. Бұл жұмыстың машақатты екені белгілі себебі, кейде бір жағдайға қатысты Құран бірден бірнеше аяттарды келтіреді. Ал енді осы сияқты түйіндерді шешу үшін аяттардың түсу хронологиялық реттілігін белгілеу керек болды.

Аяттардың хронологиясын талқылау мәселесі пайғамбардың көзін көрген сахабалары кейін олардың ізбастарлары кездерінен басталды. Алайда ол кездерде пайғамбардың өзі тірі болды, кейін оның көзін көргендер өмір сүрді. Сондықтан да аяттардың хронологиясын айқындау ісіне аса қажеттілік сезілмеді. Кейін насх пен мансух аяттары сахабалардан соң келген табиғиндер заманында қызу талқыға түседі (Коулсон, 2013: 43). Соның арқасында көптеген құқық аяттары мен олардың түсіндірмелеріне қатысты көптеген еңбектер жарық көреді. Мысалы, Ибраһим ән-Нахаи (713), Мұслим ибн Ясар (ө.ж. 719), Муджаһид ибн Жабир (ө.ж. 722), Хасан әл-Басри (ө.ж.728), Қатада ибн Диаама ас-Саддуси (ө.ж. 735) мен Ибн Шихаб әз-Зухри (ө.ж. 742) және т.б.

Нәтижелері және талқылама

Құран мен Сүннетке негіздерген шарифат әуел бастан-ақ конфессиялық заң ретінде қалыптасып, дамыды. Ол ислам теологиясымен органикалық қосылып, оның діни-этикалық идеяларымен сусындады. Ислам билеген мұсылман қоғамындағы құқықтық институттар әлемді

басқарған иләһи тәртіп пен заңның бір бөлігі ретінде қарастырылып отырды. Кейінірек келген «насих» теориясы ислам құқығын практикалық өмірге жақындатып, Құран қағидаттарының жалпы өмір шындығы алаңында дамыды. Бұл кейбір аяттардың басқа қырынан немесе жаңаша түсіндірілуін немесе белгілі аяттарға қайшы келген жағдайда, олардың күшінің жойылуы қажеттілігіне яки болмаса аят түсінігінің белгілі кездегі әдет-ғұрыптарға сәйкес келуі сияқты ерекшеліктеріне қатысты арнайы әдістер қолданылды. Құранның заманы мен уақытына сәйкес өміршеңдігі көрсетілді. Құрандағы насих теориясы қарастырылып отырған қандай да бір жағдайға қарамастан, Құран мәтінінің абсолютті мен шексіз ақиқат идеясына негізделуі керек деп есептеді (Мортаза Мотатарри, 2004: 87).

Сол үшін де Умаят халифтері өздерін Құдайдың жер бетіндегі уәкілі және Құранда бейнеленген иләһи әділеттің төрешісі һәм сол уақыттағы заң қорғаушысы ретінде танылды. Халифтер тек фискалдық саясатты немесе соғыс туралы заңды шығарумен шектелмеді. Олар неке, ажырасу, мұрагерлік, құлдықтан азат ету, сатып алу құқығы, кісі өлтіргені үшін материалдық шығын мен салт-жоралғылар және сол сияқты т.б. мәселелерді реттеп отырды. Жоғарыда аталған дүниелердің барлығы Құдайдың атынан жарияланып, ал халиф Оның жердегі билеушісі саналды.

Алайда мұсылман қоғамындағы барлық заңдар толықтай Құран қағидаларына негізделді деп айта алмаймыз. Себебі жоғарыда айтқанымыздай Кітапта құқықтық сипатқа ие 500-ге жуық аят болды. Олар салыстырмалы түрде құқықтық шиеленістердің барлығын шеше алмасы анық. Сондықтан да Құраннан басқа құқық көздерінің болуы табиғи жағдай еді. Бұл ретте құқықтың екінші маңызды қайнар көзі болып ортаға – пайғамбардың сүннеті шығады. Негізінде араб тілінде сүннет «үлгілі мінез-құлық» мағынасын берді. Исламның алғашқы онжылдықтарының өзінде-ақ пайғамбардың өмірбаянына ол кісінің бастан кешкен оқиғаларға сілтеме жасау әдетке айналған-ды. Жалпы «сира» Мұхаммед пайғамбардың белгілі бір жағдайдағы реакциясының немесе іс-әрекетінің ерекшеліктері туралы баяндайды, ал оның сүннетте айтылған мінез-құлық сипаты басқа мұсылмандар үшін өзгермейтін үлгі болып саналады (Дін мен дәстүр, 2013: 25). Тарихи деректер пайғамбардың сүннет ұғымының Мұхаммед қайтыс болғаннан кейін бірден

қолданысқа енгенін көрсетеді. Алайда, шын мәнінде «сүннет» (үлгілі мінез-құлық) ұғымы араб халқының арасында ертеден де бар еді. Олар өз тарихында, эпостары мен жырларында немесе қоғамда жүріс-тұрысымен, ерлігі және мінезімен машһүр тұлғаларға еліктеуге өздеріне сүннет жолы етіп санайтын. Мысалы, белгілі жаһилият заманының араб шайыры Муталаммис (ө.ж. 580) өзінен кейін «басқалар оған еліктейтін сүннет» қалдырып кеткісі келетінін айтқан (Аль-Джумах Ибн Саллам, 1974: 83).

Қорытынды және тұжырамдама

Шариғат және оның өзіндік доктриналық нормативтік фикһ бөлігі тек қағидаларды ғана емес, сонымен қатар бойына діни догма мен моральді де сіңірді. Шариғаттың мұндай қағидалармен бірлігі (синкретизмі) бір жағынан, қоғамдық (тұлғалық) қатынастарды реттесе, екінші жағынан, мұсылмандардың Құдайға құлшылық жасау қарым-қатынастарын айқындауында ерекше көрінісін тапты. Құрандағы құқық философиясының көзделгіне де осы еді. Адамдарға дүние мен ақыреттік дұрыс өмір сүру философиясының мысалы үшін үлгілі тұлға ретінде Мұхаммед есімді пайғамбар аталды. Себебі ол мұсылман қауымы үшін ең беделді тұлға болғандықтан, оның өзі де, өмірі де үлгі ретінде қабылданды. Мұсылмандардың пайғамбарға мойынсұнуы және одан үлгі алуы керек екендігі Құранда бінеше жерде айтылған: «Кім пайғамбарға бағынса, расында Аллаға бағынған болады» (Алтай, 1991: 4: 80), «Сендерге Пайғамбар не берсе алыңдар да неден тыйса, содан тыйылыңдар әрі Алладан қорқыңдар» (Алтай, 1991: 59: 7) және т.б. Бұл кісінің өмір жолы мызғымас мұсылман үмбеті үшін үлгі болып қалуының негізгі екі себебі болды. Біріншіден, Мұхаммед пайғамбар исламға дейінгі Арабиядағы өзінен бұрынғы адамдар сияқты өз замандастары үшін ғана емес, кейінгі ұрпақ үшін де әділ һәм дұрыс өмір жолының үлгісі болды. Әдетте көрнекті тарихи тұлғалар кемел «сүннет» қағидаларын қамтып, өмірден озғаннан кейін де ұзақ уақыт бойына үлгі болып қала берген. Екіншіден, бұл әлеуметтік-адамгершілік аспекті Құранда пайғамбардың ерекше рөлімен бірге бекітілді. Кітапта Мұхаммед пайғамбар Алланың елшісі ретінде айтылғандықтан, бұл оның жеке ықпалы мен абыройын одан әрі күшейтті (Ибн Хишам, 1989: 42). «Пайғамбарлар мөріне» (Алтай, 1991: 33:40) еліктеу Құдайдың

сөзін бұлжытпай орындаумен бірдей болды. Пайғамбарды Құдайдың өзі жіберді деп иман келтірген мұсылман қауымы үшін ол кісінің мінез-құлық үлгісі, өмір сүру салты мен ғибратты өмірі теңдесі жоқ үлгіге айналды.

Құранның құқықтық философиясы аймақтық емес, конфессиялық принципті алға шығарды. Мұсылман кез келген басқа елде бола тұра (мысалы, сауда мақсатында) шариғатты сақтауы, исламға адал болуы керек еді. Бірте-бірте ислам діні таралып, оның дүние жүзіндегі негізгі діндердің біріне айналуымен шариғат өзіндік әлемдік құқық жүйесіне айналды. Бұл оны Батыс Еуропаның ортағасырлық мемлекеттерінің құқығынан айтарлықтай ерекшелендірді, шариғатта оларға тән партикулизм, заң шеңберінің шектеулі болуы, ішкі сәйкессіздік және т.б. мәселелер жоқ еді.

Исламдағы құқық теориясының негізі Құраннан бастау алып, Құранда және сүннетте шешімі көрсетілмеген түрлі мәселелер мен ұсақтүйек дүниелерге қатысты норма нұсқауларын (ахкам) жасау болды. Сол жолда Құран мен сүннеттегі құқықтық мазмұнды түсіндірудің көптеген әдістері пайда болды. Насх пен мансух құқықтық аяттары айқындалып, олардың жұмыс жасау шеңберлері нақтыланды. Мұсылман құқықтанушылар шариғаттың іргелі және

дәстүрлі қағидаларын бұзбай, таза құқықтық сипаттағы жаңа құқықтық ілімдер мен нормалардың (фикх) тұтас сериясын әзірледі. Мысалы, олардың ішінде негізгі «ұлы ұстаз» атанған Әбу Ханифа (ө.ж.767), Мәлік ибн Әнас (ө.ж.795), Мұхаммед ибн Идрис Шафии (ө.ж. 820), Ахмед ибн Ханбал (ө.ж. 855) сынды ғалымдарды атап өтуге болады.

Құран қағидалары негізінде шыққан құқықтық-әдептік нормалары мен ережелері адам дүниеге келген сәтінен бастап, қайтыс болған уақыт аралықтың барлығын қамтыды деп айтуға болады. Бір жерде оны қағида деп атаса, келесі жерде шариғат нормасы, басқа орында исламның құқық философиясы, әдептілік ережесі яки болмаса сүннет болып та көрініп отырды. Негізінде оның қалай аталуы аса маңызды емес, бастысы қандай амалға немесе әрекетке қатысты шығарылған үкім яки соған байланысты әдеп нормасы Құран мен сүннет аясынан шығып кетпеу тәртібіне бағынды. Құрандағы құқық философияның басты мақсаттарының бірі – адам баласына Құдайдың қалауына сәйкес өмір сүру өлшемдерін көрсету еді. Құран толықтай құқықтық нормалар жинағы болмаса да ондағы шариғат, мораль философиялары Ислам құқығын бастап тұрған қайнар ретінде өзінің өміршеңдігін айқындады.

Әдебиеттер

- Абдулла ибн Ахмад ән-Насафи (2010) Канз әд-Дакаиқ. Байрут-Люнан: әл-мактаба әл-Асрия. – 161.
 Аль-Джумах Ибн Саллам (1974) Табакат Фи аш-Шуара. Джидда. Дар аль-Мадани. – 256.
 Алексеев С.С. (1997) Философия права. М.: Наука. – 321
 Большаков О.Г. (1989) История халифата: 4 Т. М.: Восточная литература. 1-том: Ислам в Аравии. 284.
 Васильев Л. С. (1988) История религий востока. - М.: Высшая школа. -368 с
 Дін мен дәстүр (2013) – Алматы: «Ғибрат» баспа үйі. – 192 б.
 Ибн Хишам (1989) Китаб ас-Сирату Расулулла. – Қаһира. – 273 б
 Коулсон Н.Дж. (2013) История исламского права / Пер. с англ. И.А. Мухаметзарипова. Наб. Челны, духовно-деловой центр «Ислам Нуры». -245.
 Мортаза Мотахарри (2004) Философия и Калам. – Алматы: Ғылым. – 378.
 Мұхаммад әл-Бухари (1998) Сахих әл-Бухари. Т.ІІ. – Кайр: Ан-Нур. – 403.
 Мухаммад Рабиғ (1984) Ән-Нэзарияту әс-сиясия ли Ибн Хальдун. – Қаһира. – 315 б.
 Сандыбаев Ж.С. (2011) Ортағасыр Шығыс философиясындағы басқару мәдениетінің адамгершілік негіздері: монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 142 б.
 Смағұлова А.С. (2004) Қазақтың әдет-ғұрып заңдары. Ақтөбе: Білім. – 204.
 Халифа Алтай /ауд. (1991) Құран Кәрим (қазақша мағынасы және түсінігі). – Сауд Арабиясы: Мадина Мунуара. – 517.
 Уаһба әз-Зухэйли (1986) Усул әл-фик әл-ислами. Дамаск: Қалам. -189.

References

- Abdulla ibn Ahmad an-Nasafi (2010) Kanz ad-Dakaik [Kanz ad-Dakaik]. Bayrut-Lubnan: Al-Maktaba al-Asrya. – 161. (in Arabic)
 Al-Gumah Ibn Salam (1974) Tabakat Fi ash-Shugara [Degrees of poets]. Gidda. Dar al-Madani. – 256. (in Arabic)
 Alekseev S.S. (1997) Filosofya Prava [Philosophy of Law]. M.: Nauka. – 321

- Bolshakov O.G. (1989) Istorya Halifata [history of the caliphate]: 4 T. M: Vostochnaya literatura. 1-tom: Islam v Aravii. 284. (In Russian)
- Din men Dastur [Religion and Tradition]. (2013). Almaty. – 192. (In Kazakh)
- Ibn Hisham (1989) Kitab Siratu Rasulallah [Biography of the prophet] Cairo, Dar al-Kalam. -273. (in Arabic)
- Koulson N.G. (2013) Istorya Islamskogo prava [History of Islamic law]/ Perevod s ang. I.A. Muhamedzaripova. Nab. Chelny, «Islam Nury». -245. (In Russian)
- Mortoza Motaharri (2004) Filosofya i Kalam [Philosophy and Kalam]. – Almaty: Gylym. – 378. (In Russian)
- Muhammad al-Buhari (1998) Sahih al-Buhari [Sahih al-Bukhari]. T.III. – Kairo. An-Nur. –465. (In Arabic)
- Muhammad Rabig (1983) An-Nazariyatu al-Siyasiya li Ibn Khaldun [Ibn Khaldun's theory of politics]. Cairo. – 315. (in Arabic)
- Sandybayev Zh. (2020) Ortagasyr shygys filosofiyasindagi basqaru madeniyetinin adamgershilik negizderi: Monografiya [Moral foundations of management culture in medieval Eastern philosophy. Monograph]. – Almaty: Kazak universiteti. – 142. (In Kazakh)
- Smagulova A.S. (2004) Kazaktyn adet-gurip zandari [Norms of Kazakh traditions]. –Aktobe. – 204. (In Kazakh)
- Halifa Altay /tr. (1991) Quran Karim (qazaksha maginasi zhane tusinigi) [Qur'an Karim (Kazakh meaning and description)]. – Saud Arabiya: Madina Munauuara. – 517. (In Arabic and Kazakh)
- Uahba az-Zuhayli (1986) Usul al-Fikh al-Islami [Fundamentals of Islamic law]. Damask: Kalam. -189. (in Arabic)